

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԱԶԳԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴՐՈՅՆ ԱՌԹԻԻ

«Վեմ» համդէսի (Յումուար-Մայիս) եւ ԻԳրդ (Յումիս-Սեպտեմբեր) թիւերում մէջ, որոնց վերջինը այս օրերուս միայն ստացանք, յաջորդաբար երկու յօդուածներն են հրատարակուած այս խմբրին շուրջ, առաջինը՝ «Մտածումներ ազգի եւ դաւանանքի մասին», երկրորդը՝ «Մտածումներ ազգային միութեան եւ կազմակերպութեան մասին» խորագիրներով:

Առաջինը գրուած է Պ. Նիկոլ Աղբալեանէ, երկրորդը՝ Պ. Սիմոն Վրացեանէ:

Երկու յօդուածներն ալ շահեկան են անտարակոյս, իբրեւ խորհրդածութիւններ՝ ազգապահպանութեան տեսակետով հետզհետէ աւելի կենսական դարձող հարցի մը վերաբերութեամբ, սրտցաւորէն եւ մկտելի ձեռնհասութեամբ կատարուած:

Աղբալեան վերլուծական մտածումներ կամ դատողութիւններ կը ներկայացնէ Սփիւռքի Հայութեան ազգային ինքնութիւնը վտանգելու սպառնացող հոյլ մը պատճառներու մասին, որոնք օրէ օր կը շատնան մեր մէջ եւ շուրջը, ներքին կամ արտաքին վիճակներէ ծնունդ առնելով. ու անշուշտ շատ իրաւամբ, այդ կացութեան իբր լաւագոյն դարման կը ցուցնէ «ազգային գիտակցութեան պայծառացումը եւ մրա տարածումը զանգուածների մէջ»: Ինչ որ կը խորհի թէ մեծագոյն չափով կրնայ կատարուիլ մախորդ սերունդներէ կատարուած ազդակներով, որոնք են եկեղեցին (անշուշտ կ'ուզէ ըսել ազգային եկեղեցին), լեզուն, դպրոցը, ազգային ինքնակարգութեան մեծացող իրաւակարգը (Սահմանադրութիւն), ցեղային զօրաւոր զգացում, որ օտար կենսածեւերու դէմ խորշանք ստեղծող յատուկ բարք եւ սովորոյթ կը շինէ, եւ այս ամէնում հետ մասն մասն ծանօթութիւն ազգային պատմութեան որ ցոյց տայ մեծեւ Հայուն թէ ինքը զաւակ է տարբեր ազգի, ազգի՝ որ ընդունակ է ինքնուրոյն սեփական բայց եւ համբողջ մշակոյթ ստեղծելու, ինչպէս ապացուցած է դարերու ընթացքին, եւ յետոյ զօրաւոր ազգային զգացում քաղաքական հասկացութեամբ, որ կարենայ համոզել թէ «այդ մշակոյթը կարող է զարգանալ եւ արմատանալ մի միայն ազատ պայմաններու մէջ եւ սեփական հայրենիքում», զոր ունէր արդէն եւ զոր պէտք է ունենայ ազատագրուած դրութեան մէջ. եւ թէ հայը պէտք է «հայ մնայ եւ հայ պահէ իր սերունդը եւ եթէ ինքն ու իր ընկերները չկարենան ստեղծել ազատ հայրենիք ու պետութիւն՝ այդ սրբազան տեմէնը պէտք է փոխանցեն իրենց զաւակներուն»:

Աւելի մասնաւորելով՝ Պ. Աղբալեան յատկապէս կանգ կ'առնէ, ինչպէս իր գրութեան վերնագիրը պիտի սպասել տար արդէն, «դաւանա՞նք թէ ազգութիւն» երկընտրանքի գաղափարին առջեւ: Իր դիտումը կը թուի՝ զգուշացնել՝ դաւանանքը ազգութենէն զերազատ համարելէ ազգային կենսին մէջ. բան մը որ կը համարէ քայքայիչ արարք ազգային միութեան տեսակետով: Իր այս դատումին մէջ իր ակնարկը կ'ուղղուի անշուշտ ոչ թէ հայութեան մայր զանգուածին, որուն իր ազգային եկեղեցին մէջ մնալը արդէն «բաւական է իբր հիմք ազգային աւելի բարձր գիտակցութեան հասնելու եւ գիտակցական զատորոշման՝ օտար զանգուածներից», այլ տարադաւան հայերուն, որոնց համար ապագայանցման կամ օտարացման վտանգը աւելի խիթալի է եւ գրեթէ աներկեւան, եթէ իրենց կրօնական պաշտամունքին մէջ հայ լեզուի անխափան կիրարկութեամբ, իրենց առտնին եւ ընկերային կենսանքին մէջ եւս ազգային լեզուի եւ կրթութեան եւ աւանդութեան պահպանմանով եւ ազգային մշակութի հոգաւորութեամբ չչեզոքացնեն զայն:

Ու կը մտածէ թէ այս ամէնը, թէ՛ մայր զանգուածային եւ թէ՛ համազգի միւս հասարակութեան մէջ կատարուելիք ազգային գիտակցութեան զօրացման եւ խորացման գործը, կը կարօտի կազմակերպուած աշխատանքի:

Կազմակերպուելիք այդ աշխատանքի գործին պարագաներն ու պայմաններն է որ Պ. Վրացեան կ'ուզէ ըմբել վերեւ ակնարկուած իր յօդուածին մէջ, որ «Վեմ»ի տասը կամ յատկապէս այդ տասնին վերջին չորս էջերը կը գրաւէ:

Իր տեսութեամբ, Աղբալեանի «մտածումները», թէւ նիշտ սկզբունքներ, «առաւելապէս տեսական բնոյթ ունին», ա՛յդ իսկ պատճառաւ ինքը հարկաւոր կը դատէ անոնցմէ գործնական եզրակացութիւններ հանել, «ընդհանուր եւ վերացական գաղափարին կենսանքի գործօն բովանդակութիւն» տալու համար:

Խոստովանիլ հարկ է թէ առ հասարակ ուղիղ են իր խորհրդածութիւնները եւ ցուցմունքները, երբ, ազգիմ իր «ուրոյն ամհատականութիւնը» չկորսնցնելու համար թափած կամ կատարած միահամուռ ճիգը մատնանշած ատեն, կը ձգտի մերկայացնել «դրական ու շինարար երեւոյթներ» եւ « բացասական ու քայքայիչ գործօններ»: Բայց մեր խորիմ համոզումն է թէ Վրացեան կը սխալի մեծապէս, երբ այդ վերջիմներում՝ այսինքն ազգային ընդհանուր միասնականութիւնը «տկարացնող ազդակներ»ուն, ոչ միայն ի գլուխ կը յիշէ դաւանական խտրականութիւնը ազգիմ մէջ, այլ մամաւանդ խտրական այդ ոգիին արծարծող կը ձգտի ցուցնել հայ եկեղեցականութիւնը:

Ամշուշտ ամէն հոգեւորական, իմշպէս եւ հաւատացեալ, խղճի եւ համոզումի պարտականութիւն ունի ջատագով կանգնելու իր եկեղեցիին դաւանական ըմբռնումին. բայց մեր եկեղեցին, որում կրօնական լայնախոհութիւնը համրածամօթ է եւ ամվիճելի, ոչ իր պաշտօնանները եւ ոչ հետեւողները չէ քաջալերած բնաւ որ մտածեն թէ արտաքոյ Հայաստանեայց հաւատքին «չիք փրկութիւն»: Մեր վերջին հայրապետներէն մին (Մակար Ա.) է որ պաշտօնական առիթով մը յայտարարած է թէ «Ամէն եկեղեցի իր հաւատքովը կը փրկուի»: Այդպիսի ընթացք մը հակասութիւն պիտի ըլլար եկեղեցիի մը համար, որ իր պաշտամունքին մէջ սա տեսակ խօսք մը ունի. «Ընդ ամենայն տեղիս քրիստոնէութեան, ուր եւ կարողան գտնուի Տեառն սբրութեամբ, Տէր աղօթիւք մոցա եւ բարեխօսութեամբ մեզ ողորմեսցի»: Եւ յետոյ մեր եկեղեցին, սահմանուած պարագայից մէջ, կը մզովէ հերեմութեան յարած են իրենց մայրենի եկեղեցիէն անջատուած հայերը: Պարզ է ուրեմն թէ տարադաւան ազգակիցներու համդէպ էր երբեմն զգացուած գաղջութիւնը կամ խորշանքը իր խորքին մէջ հետեւանք էր ո՛չ թէ կամ ո՛չ այնքան դաւանական որչափ ազգայնական մկատումներու:

Վէպ չէ եւ ո՛չ ալ առասպել երբ կ'ըսուի թէ ազգային եկեղեցիին ուրացումը ապագայնացման դուռը կը բանայ մեր առջեւ. այդ տխուր ճշմարտութիւնն է որ հաստատուած է եւ կը հաստատուի քրիստոնէութեան եւ դարէն մինչեւ դէռ մեր օրերը: Եւ պատմաբան լինելու հարկ չկայ գիտնալու համար թէ մախ Բիւզանդական եւ ապա Հռովմէական մոլեռանդութիւնը քանի՞ հազար ու բիւր հայեր կորցնելով իրենց ազգային եկեղեցւոյն ծոցէն՝ սուրած ընկուրած է զանոնք իսպառ օտարացումի վիհին մէջ: Ու այս աղէխարշ իրականութեան առջեւ է որ ազգային զգացումը ինքզինքին թոյլ տուած էր երբեմն ըսել. «արտաքոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ չիք Հայութիւն», եթէ, ոչ ամշուշտ իբրեւ ճշմարտութեան վճիռ՝ այլ իբրեւ բողոքախառն կսկիծի արդար ծայն մը:

Հիմակ, ա՛յս ձեւով մոյմ իսկ եղած այդ կարգի արտայայտութիւն մը կը հաւատանք թէ ժամանակավրէպ պիտի ըլլար արդարեւ, քանի որ շնորհիւ Միխրաբեանց գրական եւ կրթական արդիւններուն, որոնք առաջ եւ աւելի մեր պարունակին մէջ պտղաբերուած են, ի վերջոյ բուն կաթոլիկ հայութեան մէջ եւս սկսաւ արթննալ ազգային ոգին, ա՛լ աւելի հրահրուած ամտարակոյս ամբողջ ազգիմ մէջ ժամանակին հետ եւ պարագաներ արծարծուած հայրենասիրութենէն, բայց դարձեալ ճիշդ չենք գտներ ատոր համար բոլորովին թեթեւացած խղճմտանքով մայիլ հարցին վրայ եւ ազգապահպանման տեսակէտով Հայաստանեայց եկեղեցիին դիրքը եւ իրմէ սպասուած դերը մուագեցնել իջեցնել տարադաւան միւս հայ եկեղեցիներու (եւ ոչ թէ «յարամուսնութեանց») դիրքին եւ դերին:

Ինչ որ Հայ եկեղեցին ցարդ կատարած է Ազգիմ կեանքին մէջ իբրեւ ազգային գործ եւ վստահ ենք թէ պիտի կարենայ տակաւին կատարել՝ պահանջքն է իր հոգւոյն: Կրնա՞նք արդեօք միեւնոյն բանը մոյմքան յստակատեսութեամբ ըսել միւսներուն համար եւս, երբ գիտենք թէ այս երկու եկեղեցիներն ալ, կաթոլիկն ու բողոքականը միանգամայն, իբրեւ կրօնական հաստատութիւններ, իրենց մերշնչումը կը ստանան ուրիշ ոգիէ մը, որ, ինչ որ ալ ըսենք, խոժոռ կը մայի մերինին: Մասնաւորելով հոս մեր խօսքը կաթոլիկութեան համար, չենք կրնար հոս չիշել արտակարգօրէն անիրաւ եւ անբանաւոր այն ճիգը զոր կ'ընէ ամ շարունակ իր մարդոքսութեան ծուղակն ինկած տկար ժողովուրդները ապագայնացնելու համար. այդպիսիներում համդէպ իր առաջին գործն է սրբել ջնջել ամոնց ցեղական ամուրը եւ ամգոյ ազգութեան մը պիտակին տակ ազգայնապէս կորսնցնել զանոնք: Պատերազմէն ոչ շատ առաջ, Գամիքի եւ Կիլիկիոյ միջասահման երկրամասին մէջ քիչ չէին ուղղակի լատիմ միսոնարներու ձեռքերով կաթոլիկացուած այն դժբախտ հայերը, որոնց շատ տեսնուած էր մոյմ իսկ "Հայ"-կաթոլիկ ամուրը, պարզապէս "Լատին" կոչելով

ազգայնապետ իսպառ փնցանելու համար ամոռն ցեղական ինքնությունը: Այդպիսի եղկելի-
մերու խմբակ մըն ալ ահա հոս իսկ մեր աչքին առջեւ, կրօնի ամուճով լարուած չարաշահ
ուռկամներու մէջ ցանցմուծած: Ու միմէ ազգային ծեսի եւ լեզուի ազատութեան կաթուղի
սկզբունքները կը կոխոտուիմ այսպէս հայ կեանքին մէջ մոյմ ինքն կաթուղի եկեղեցիին
կողմէ, հայ կաթուղի եկեղեցիին իշխանութիւնը, իր պատիւարը-կաթողիկոսութեամբ, իր
առաջնորդներովը, միաբանութիւններովը եւ մտաւորականներովը չի կրնար բողոք բարձ-
րացնել եւ թուրք կամզմիլ հոգեւոր կեանքի մէջ գործուած ազգայնական վանտալութեանց
դէմ, հասկցնելու համար ուր որ պէտք է որ եթէ խղճի (?) գործ է իր եկեղեցին ու
դաւանութիւնը լքելը, գերազանցապէս անխղճութեան արարք է՝ մարդու մը իր արիւնն ու
ազգը ուրամալ բռնադատելը:

Զենք կրնար ըսել թէ ո՞րչափ տրամաբանական պիտի ըլլար իր ազգայնական պարտա-
կանութեանց հանդէպ այնքան չէզոք կրաւորականութիւն պահող Մարմինի մը գիծին վրայ
դնել Հայաստանայց եկեղեցին, որունմ՝ մեզի համար մեծագոյն փառքը եւ այլոց համար
մեծագոյն մեղքը իր ազգապահպանութիւնն է եղած:

Ըսե՛մք տակաւին թէ մեզի համար ցաւազին ամակնկալ մը եղաւ տեսնել որ Վրացեանի
մամ միտք մը իր այս յօդուածին մէջ թոյլ տուած է իր գրչին այնքան անարգիչ
ակնարկութիւններ գործածել նախ հայ եկեղեցականութեան կարեւոր մէկ մասին մերկայի
մտաւորական ու տնտեսական թշուառ վիճակին համար, զոր սակայն աւելի արդար պիտի
ըլլար բացատրել իբրեւ հետեւանք պատմական դժբախտ հանգամանքներու եւ մեր եկեղեցա-
կան իրաւակարգին մէջ մուտ գործած չափազանց ժողովրդավարական սկզբունքներու. եւ
յետոյ Բարիզի Հոգեւոր Հովիւին եւ Հայ եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան մկատմամբ, որոնց
առաջինը իր «ղարիպ տէրտէր»ի օրերէն մինչեւ եպիսկոպոսական կարգի այժմեան ֆիզիգա-
պէս փլատակ ծերութեան մէջ ճշմարտապէս բարի հոգւով եւ գործօն մուխրուով արդիւ-
նաւորած է միշտ իր ազգային եւ կրօնական կոչումը իր կարողութեանց սահմանին մէջ,
եւ երկրորդը՝ մենք գիտենք թէ ի՞նչպէս ըրած է եւ կ'ընէ իր բովանդակ կարելին երկ-
րին տեղական պայմաններուն եւ պետական օրէնքներուն թոյլտուութեան չափով պահպանե-
լու կամ երկարածգելու համար գաղթական հայութեան ազգային կեանքն ու ինքնությունը
այդ մեծ ոստանին եւ անոր շրջակայից մէջ:

Որովհետեւ Պ. Վրացեան մերոնց մասին այս մկատողութիւնները կ'ընէ միշտ դէմ-
յանդիմանութեամբ հայ կաթուղի կղերին, մենք թոյլ կուտանք մեզի՝ հիմունելով մեր
գաւառական եւ այլ պաշտօնավարութեանց երկար փորձառութեան վրայ՝ դիտել տալու
ամկնդծօրէն թէ պահարակուած այդ "խեղճ" հայ կղերը թէ՛ հոգեւոր կեանքի եւ թէ՛
ազգապահպանութեան տեսակէտով մամաւանդ հայկական կամ հայաբնակ վայրերու մէջ շատ
աւելի գործ կը կատարէր քան միւսները, թէեւ ասոնցմէ ոմանք իրենց գրպանին մէջ
ունէին աստուածաբանական վկայականներ եւ ուրիշներ գրական ու գիտական տիտղոսներով
եւ յաճախ օտար լեզուներու ուսմամբ ճոխացած: Սերաստիոյ շրջանին մէջ միակ զուտ
կաթուղի, մեծագոյն եւ հարուստ հայ գիւղն էր Բրգմիկ, Վարուժանի ծննդավայրը, ուր
կային բազմաթիւ վարդապետներ եւ մայրապետ քոյրեր հաստատութիւններով միասին. բայց,
իմչպէս բանաստեղծն ինքն իսկ փստոսալով կ'ըսէր յաճախ, ան «շատ հեռի էր այդ գիւ-
ղերուն մէջ որեւէ կերպով առաջիններէն ըլլալէ»: Իրերու վիճակը յոռեգոյն էր բուն
քաղաքին, Սերաստիոյ մէջ, իմչպէս եւ ի Թոքատ, Մարգուան եւ Ամասիա եւ այլուր, ուր
Հայ-կաթուղի արեւպիսկոպոսներ եւ եպիսկոպոսականներ իրենց ամբողջ կղերովը կա՛մ
լատին հոգեւորականներուն մեծարանքի սպասարկութիւն կ'ընէին, կա՛մ անոնց դպրոցնե-
րուն համար հայ աշակերտներ գտնելու հոգերով աւելի կը տաղտապէին: Դրութիւնը մոյմ
էր մաւե Պարտիզակի մէջ. եկեղեցւոյ, դպրոցի, մայրապետանոցի եւայլն եւ մեծածախս
միսումներուն միակ արդիւնը եղաւ այդ գիւղէն ապագայ քանի մը մեծարժէք Միխայիլեան-
ներ հանելը՝ պիտի ըսէինք, եթէ անոնց ամենէն կարեւորները, Հ. Թորոսեան եւ Հ.
Հացունի, աւելի կամուխ մտած չըլլային Ս. Ղազար, ու եթէ Հ. Արսէն Ղազիկեան ուղ-
ղակի ազգային վարժարանէն փոխադրուած չըլլար հոն:

Այս այսպէս լինելով ըստ մեզ, չենք գիտեր թէ ի՞նչ հրաշք տեղի ունեցած է
Բարիզի մէջ այդ տեսակէտով՝ Պ. Վրացեանի վրայ այնքան տպաւորիչ ազդեցութիւն մը
գործած ըլլալու համար ի մպաստ հայ-կաթուղի կղերին եւ ընդդէմ մերոնց: Եթէ կ'ակ-
մարկուի Միխայիլեանց կողմէ Սեվրի մէջ վերաբացուած Մուրատեան վարժարանին, աւելորդ
թող չմկատուի զգացնել թէ այդ գեղեցիկ ձեռնարկը, իմչպէս եւ Վենետիկոյ եւ Պոլսոյ

Գատը գիւղի եւ Բամկալթիի մէջ իր համամասնները եւ, չափով մը ալ, պատերազմէն առաջ Տրապիզոնի եւ կարծեմ Մուշի մէջ եւս դեռ գոյութիւն ունեցող դպրոցները, ամէնքն ալ ծնունդ էին եւ եմ մեծ Սեբաստացիէն երկմուած բոլորովին տարբեր հոգիի մը, որուն երկար ատեն ամբողջումակ եւ դեռ միմէն երէկ մոյմ իսկ մերհակ մմաց իր եկեղեցական եւ ազգային ուղղութեամբը Սազըզ-Աղաճի՝ այսինքն իր գոյութիւնը ամենէն մատրութիւնը գո՛ր՝ ամենէն աւելի՝ «Հայ-կաթոլիկ կղեր» ըմթացիկ կոչումին տակ լու թէ Բերայի «Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ» կրթարանն իսկ, գոր տեսած ենք Վարուժանի տեսչութեամ ատեն, հակառակ ըստ երեւոյթին այդ պատրիարքարանին ենթարկեալ ըլլալուն, էապես տարբեր մկարագիր ունէր, իբրեւ վերամորոգեալ վերջամասցութիւնը ամբողջաւի ամգամէն ցամբեցնել:

Այս ամենը ըսելով, մենք դիտում չունինք բնաւ ուրանալու հայ արիւնը եւ հայ հոգին ոչ հայ-կաթոլիկ կղերին եւ ոչ իր հասարակութեամ, այլ մատմաճելու իրակա-մութիւն մը միայն, ազգայնականութեան գաղաւթիւնը, որ կը խորհինք թէ ամեն բամէ աւելի հետեւանքն է Հռովմէական ապազգայնացմող, եթէ կ'ուզէք՝ գերազգայնական ոգւոյն որ արդարեւ գործած է իրենց մէջ, եւ որուն դիմակալելը սակայն ամտեղիտալի հարկն է այլեւս ժամանակին, եւ պահանջը, մերկայիս մամաւանդ, ազգային առողջ գիտակցութեամ: Մեր իղձն ու մաղթանքն է անկեղծօրէն որ այդ վիճակը անցեալին պատկանող երեւոյթ մը լինի յետ այսու, ու, տոգորուած Մխիթարեանց ոգւով, Հայ-կաթոլիկ կղերը ջանադիր լինին, իրենց բաժինին մէջ, ազգապահպամման գործին:

Այդ գործը որ մեր բաժինին՝ այսինքն ազգին մայր եւ մեծագոյն զամգուածին մէջ եւս ամտարակոյս մոր պէտքերու համեմատ կը կարօտի կազմակերպական առաւելագոյն աշխատանքի, իմչպէս ցարդ՝ այսուհետեւ եւս կրմայ կատարուիլ յաջողութեամբ, եթէ լուրջ մտադրութեամբ մօտենանք իրեն եւ ըմտրենք իրեն համար մպատակայարմար միջոց-ները:

Ու հոս, ակամայ բայց հարկադրեալ շեղումէ մը վերջ կը հասնինք ահա բուն մեր ըսելիքին: Այդ միջոցները մէկէ շատ աւելի են ամշուշտ, բայց, մեր ամխախտ համո-զումով, ամոմցմէ առաջինն ու կարեւորագոյնն է եկեղեցին, Հայ եկեղեցին: Հակառակին մտածումը ամխորհուրդ եւ ամարդար բնաւ մը պիտի ըլլար միամգամայն: Ամխորհուրդ, որովհետեւ, Սփիւռքին համար մասնաւորելով մեր խօսքը, Ազգին մերկայ ամհայրենիք եւ ամպետական վիճակին մէջ, թէ՛ իրապէս եւ թէ՛ իրաւապէս ոչ մէկ ուրիշ ոյժի մը շուրջը պիտի կարելի ըլլար խմբել ազգին կեանքը, երբ օրը օրին աւելի կը տեսնենք թէ ամեն երկրի մէջ քաղաքական հայեացքը ի՛մչ ուղղութիւն կը ստանայ փոքրամասնութեանց իմք-մութեան հարցին վերաբերմամբ. եւ ամարդար՝ որովհետեւ վերջապէս խղճի եւ իրաւունքի դէմ է Ազգը բաժնել ամջատել իր եկեղեցիէն, որ ամոր դայեակն ու ծնո՛ղը մոյմ իսկ եղած է, քանի որ ի՛մք ամոր մէջ կազմած է ազգային գոյութեան եւ կոչումին գիտակ-ցութիւնը, առանց որուն ժողովուրդ մը չի կրնար ազգ դառնալ եւ տեր մմալ իր ազգային զգացումին:

Աղբալեանի մկատողութիւնը թէ «եկեղեցին ազգայնութեան կրօնական արտայայտու-թիւնն է»՝ ոչ մէկ ուրիշ եկեղեցիի համար այնքան ճիշդ է որքան Հայաստանեայց եկե-ղեցւոյ համար: Ոչ թէ «չենք ուզում», իմչպէս կ'ըսէ Վրացեան, այլ "չենք կրնար" «ուրանալ բնաւ Հայոց եկեղեցու կատարած դերը մեր անցեալ պատմութեան ըմթացքում: Հայոց եկեղեցին եղաւ Հայութեան պահպանման գլխաւոր ազդակներէն մէկը, մամաւանդ այդ մռայլ ժամանակներում, երբ ազգային-պետական գործօնը վերացուած էր: Նոյն այդ եկե-ղեցին ստեղծեց հարուստ ազգային մշակոյթ՝ իր մէջ խտացնելով հայկական համեարի ստեղծագործական բափը»:

Այո, բայց ըմդունիլ հարկ է թէ միայն հեռաւոր անցեալին մէջ չէ որ Հայ եկեղե-ցին կատարեց այդ դերը: Միմէն մեծ պատերազմին մախըմթաց օրը ամիկա իր այդ դերին մէջ էր. հայկական եւ հայաբնակ գաւառներու հայութիւնը ամոր շուրջը եւ շունչին տակ միշտ պահեց իր ազգային կեանքը: Տանկաստանի Հայութիւնը 1860ական շրջանի իր վերածնութիւնը ամոր հովանին տակ երկնց, որովհետեւ Սահմանադրութեան հիմնադիր-

ներում խմբակը իմաստութիւնը ունեցաւ հասկնալու թէ ուրիշ կերպով չէր կրնար ըլլալ ազգապահպանութեան գործը: Ամոր մէկ հնոցէն, հայկական վանքէ մըն էր վերջապէս որ մեծ Սերաստացի տարաւ կամթող մը՝ Եւրոպայի մէջ վառելու համար իր փարոսը: Թիֆլիսի Ներսէսեանէն եւ Էջմիածնի ճեմարանէն միմէն Կ. Պոլսոյ Կեդրոնականը եւ Պերպերեանը, որոնց մէջ թրծուեցան վերջին դարու հայ կեանքի մեծ արժէքները, Արտուրէն, Վարազէն եւ Հայաստանի միւս վանքերէն միմէն Արմաշ, չիշելով դեռ Կովկասիմները, որոնց ամէնուն մէջ կայծեր կային միշտ Սիւնաց Վարդապետանցի հիմ կրակեղերէն, ամէն տեղ, ազգային-կրօնական խտալը այսինքն Հայաստանայց եկեղեցւոյ մտածումն ու սերն էր որ ոգեւորեց սիրտերն ու միտքերը, ազգային կեանքը մշտնջենաւորելու համար:

Այսօր ալ, այս աւելի քան երբեք «մոռալ ժամանակներում», երբ ազգային-պետական գործօնը գոյութիւն չունի գէթ Սփիւռքի մէջ, միայն եկեղեցիին հովանիին տակ կրնայ իրականանալ ազգային իշխանութեան մը գաղափարը: Կղերապետութեան վրայ չէ՛ երբեք որ կը խորհիմք. մեր ժողովուրդը բարեբախտաբար ընդունակ չէ, չէ եղած եւ պէտք չէ լինի այդպիսի վարչութեան մը. բայց չենք կրնար ըմբռնել ման Գ. Վրացեանի մատմանձած «բացարձակապէս աշխարհիկ», այսինքն կրօնական տարրը դուրս մետուած (կամ այլամերժօրէն իր դաւանական եւ ծիսական պարտականութեանց մէջ արգելափակուած) վարչութիւն մը, զոր ո՛չ արտաքին պայմանները պիտի թոյլատրեն եւ ո՛չ ժողովուրդին խիղմը ընդունի: Իրաց գոյակիմակը պէտք է պահուի այնպէս ինչպէս էր ցարդ, սկզբունքին մէջ մոյմ, բայց մամուլամսմութեանց մէջ մորոգեալ, այսինքն մոր պէտքերուն պատշաճեցուած մոր կերպերով. Ազգային եկեղեցւոյ դրօշին ներքեւ: Համազգի միւս հասարակութիւններն ալ կրնան մոյմ կերպը իրագործել, զուգըմթացապէս կամ մամուլաբար, եթէ կը համին, բայց միշտ իրենց եկեղեցիներուն միջոցաւ, ցորչափ կրնան այդ եկեղեցիները պահել իրապէս հայ:

Ամենեւեւ սխալ մը պիտի ըլլար վերջոյնով կամ ամաւագել Հայաստանայց եկեղեցին իր ցարդ ունեցած դերէն ու դիրքէն. ամոր հետ կապը «բաւական է իբրեւ հիմք ազգային աւելի բարձր գիտակցութեան հասնելու եւ գիտակցական զատորոշման համար՝ օտար զանգուածներին», կրկնելով Գ. Աղբալեանի վերեւ յիշուած դատումը:

Ցանկացուած ազգային պետութիւն մը ունեցած ատենմիս միայն արդարութիւն պիտի ըլլար թերեւս խորիւ ուրիշ ուղղութեան մը վրայ: Բայց մենք կը մտածենք միշտ թէ մոյմ իսկ այդ պարագային ազգին համար ամփնաս պիտի չըլլար բոլորովին ժխտական կեցուածք ունենալ Ազգային եկեղեցիին հանդէպ: Այդ տեսակետով իմաստութիւնը չպակսեցաւ բնաւ Պալքանեան մորակազմ պետութիւններուն - յունականին, պուլկարականին, ռումանականին եւ սերպականին - որոնք շարունակեցին իրենց Ազգային եկեղեցիները, որոնց միջոցաւ էր որ ժողովուրդը երկար ատեն պահեր էր իր ազգային գոյութիւնը՝ գերութեան շրջաններուն: Պարագան աւելի կամ մուսազ չափով կամ ձեւով մոյմն է եւրօպական աւելի հիմ եւ մեծ պետութիւններուն, ամգղիականին, ֆրանսականին, պելճիգականին, իտալականին եւ դեռ միմէն երէկ ռուսականին, գերմանականին, աւստրիականին եւ սպանիականին համար, որոնցմէ ոմանք, հակառակ եկեղեցւոյ հետ իրենց պաշտօնական կապը խզած ըլլաւուն, չհաղորեցան բնաւ մախամեմարութեան զգացում տածելէ եւ վերաբերմունք ցուցնելէ իրենց երբեմնի ազգային եւ այժմ ժողովուրդին մեծամասնութեան յարած եկեղեցիին ձկատմամբ:

Գ. Վրացեանի կողմէ իր եկեղեցիին մասին յայտնուած այս մտայնութիւնը մոր չէ սակայն: Համոզուեցանք այդ մասին, երբ վերջերս կարդացիմք «Արեւ»ի մէջ արտասպուած իր մէկ գրուածքը, ուր կը պատմէր տարիներ առաջ տուած իր մէկ այցելութիւնը Լեհաստանի Հայոց: Ասոնցմէ խումբ մը երիտասարդներ, ազատագրուած Հայաստանի մասին իրենց հաղորդուած տեղեկութիւններէն խանդավառ, երբ ի մէջ այլ խօսքերու կ'ըսեն թէ իրենց համար թերեւս լաւագոյն պիտի ըլլար Մայրենի եկեղեցիին գիրկը դառնալ՝ իրենց հայութիւնը կատարեալ ըլլալու համար, ինքը, այդ պայմաններուն մէջ եւ այսպիսի կամ այնպիսի տպաւորութիւններով կատարուած արտայայտութիւն մը փոխանակ լուռ ժպիտով մը միայն դիմաւորելու, կը պատասխանէ սակայն. «Փոյք չէ, կաթոլիկ եղած լինելը արգելք մը չէ այդ բանին», այսպիսի խօսք մը պիտի կարենար թերեւս տամելի ըլլալ որեւէ ուրիշ տեղ կամ պարագայի մէջ, բայց ոչ հոմ՝ ուր սքանչելի զաղութ մը չարաչար կորսուեցաւ Ազգին համար, միայն եւ մի միայն կաթոլիկութիւնը ընդունած լինելու հետե-

լամբով: Իր ազգին պատմության եւ կեանքի քաջահմուտ խորհող մը եւ գործիչ մը պէտք չէր արդեօք որ խմայէր այդպիսի պատրանք մը՝ իրենց ազգային քնած զգացումին մէջ յամկարծ արթնցած այդ տղոց, որոնք թերեւս գիտէին ալ թէ ի՞նչ տխուր եւ զարշ պայմաններու մէջ իրենց մայրիք բռնադատուէր էին ուրամալու իրենց Մայրենի եկեղեցին:

Յառաջ թերիմք հոս այս մամրադէպը, ըսելու համար պարզապէս թէ Հայ եկեղեցւոյ վերաբերմամբ սխալ կարծիքի մը իր մտածողութեան մէջ վաղուց ծալք կազմած ըլլալուն համար է որ Պ. Վրացեան չէ յաջողած Պ. Աղբալեանի «առաւելապէս տեսական բնոյթ» ունեցող վերլուծական դատումներէն «գործնական եզրակացութիւններ հանել»։ միմէ եթէ լաւ միտ դնէր Հայ եկեղեցւոյ մասին ամոր ա՛յնքան զեղեցիկ եւ ճշգրիտ կերպով յայտնած զոյգ մը մկտաողութիւններուն, պիտի յամգէր մեր եզրակացութեան. այսինքն Հայ եկեղեցիին չմերժել պատմականօրէն եւ տրամաբանօրէն իրեն վիճակուած դերն ու դիրքը մերկայ Հայութեան ազգապահպանման գործին մէջ:

Այս սկզբունքը իբրեւ կեդրոնական կէտ ամգամ մը ընդունելէ՝ այսինքն իբրեւ կրօնական կամ եկեղեցական Հասարակութիւն միայն ապրիլ կարենալիս հասկնալէ վերջ, դժուար չըլլար ճշդէն գործին կազմակերպական մամրամասնութիւնները, ի մկտի ունեմալով ազգային ոգիին պահպանութեան եւ բարգաւաճման պահանջը եւ տեղական պետական օրէնքներուն ըստ կարելւոյն պատշաճելու հարկը:

Եկեղեցի, դպրոց, ազգ. բարեսիրական կեանք, ազգային մշակոյթ՝ սեպական լսարանով, Հրատարակչականով, քատրոնով, եւայլն. ասոնք պէտք է ըլլան ազգապահպանութիւն միջոցները Սփիւռքի մէջ, ինչպէս Պ. Թէքէեան շատ լաւ մերկայացուցած էր «Արեւ»ի մէջ իր ուշագրաւ խմբագրականներով: Պահել ինչ որ ունէինք ցարդ, եղածը մորոգելով եւ աւելի զարգացնելով գայն մոր միջոցներով եւ կերպերով. իսկ ինչ որ չունէինք ցարդ, բայց զորս ունեմալը անհրաժէշտ է՝ քանալ ձեռք թերել եւ աւելցնել եղածին վրայ: Ազգային իշխանութեան ամէն շրջանակ, իր եղած երկրին մէջ, պարտի ընել ամէն քանք մախ համերաշխութեան եւ սիրոյ մթնոլորտ պատրաստելու եւ յետոյ լծուելու համար գործի. Եգիպտահայութիւնը կրնայ այս մասին օրինակ հանդիսանալ ամբողջ Սփիւռքին. չեն պակսիր իրեն՝ ո՛չ խորհող մարդիկ, ո՛չ միթական միջոցներ, ո՛չ բարիկամեցողութիւն եւ ո՛չ ուրիշ դիրքութիւններ:

Ընել այս ամէնը՝ անհրաժէշտ է որպէս զի Հայութիւնը, իբրեւ ինքնուրոյն ժողովուրդ եւ ազգ, չկորսուի օտարութեան մէջ, ու չբաժնուի բնաւ իր բնիկ հայրենիքին զաղափարէն, որ իր իսէալը պէտք է ըլլայ:

Սփիւռքի Հայութիւնը պէտք է վարժեցնել ինքզինքը պանդուխտ մկտելու ո՛ր որ ալ եւ ի՛նչ պայմաններու մէջ ալ որ ապրի: Չկորսուելու համար առաջին անհրաժէշտ զգացումն է ասիկա: Աստուածաշունչին մէջ սրտագրաւ կէտ մը կայ այս զգացումը մերկայացնող: Մովսէս, Իսրայէլի մեծ առաքնորդը եւ վերանորոգիչը, որչափ կրօնական՝ մո՛յնքան եւ քաղաքական գործիչ, իր ժողովուրդը դէպի իր մախմեաց կամ Աւետեաց երկիրը առաքնորդած ատեն, առաջին քայլափոխին, երբ իր անդրամիկ գաւակը ունեցաւ, «Գերսամ» (= Պանդուխտ) կոչեց գայն. իր միտքն էր հասկցնել ժողովուրդին թէ հայրենիքին յոյսը չբառամեցնելու համար իր հոգւոյն մէջ՝ պէտք է գիտմար ու յիշէր միշտ թէ պանդուխտ է ինքը իր գտնուած երկրին մէջ:

Այս պատկերը մեզի՛ ալ պէտք է խօսի:

Թ. Ե. Գ.

Ծանօթութիւն.

Սիւնի 1939 Փետրուարի թիւին մէջ տպուած այս խմբագրականը հոգելոյս Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանի վերջին ձայնն էր, մոյն ամսուն 10ին իր անակնկալ վախճանումէն առաջ տպարան յանձնուած: Յիսուն տարիներ յետոյ, մեր օրերու ազգային եւ եկեղեցական շարժումներու պատկերին շրջանակէն մերս այդ խօսքը իր այժմեական թելադրանքը ունի: Արդարեւ «Այդ պատկերը մեզի՛ ալ պէտք է խօսի»:

Խմբ.